
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2023.43-44.02>
УДК 94:271.2]:322(477)«08/12»

РОЛЬ ХРИСТІЯНСТВА У ВСТАНОВЛЕННІ ДЕРЖАВНОСТІ РУСІ-УКРАЇНИ

Доценко Віктор Олегович

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dozenkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-1131-1675>

***Анотація.** Метою статті є спроба показати використання князівською династією Рюриковичів візантійської моделі християнства для сакралізації власної влади та формування централізованої держави і консолідації розрізнених східнослов'янських союзів племен, а також визначити впливи християнства на державну традицію управління Русі-України. Методи дослідження – ретроспективний, компаративний, описовий. Встановлено, що для перших руських князів династії Рюриковичів нагальним питанням упродовж IX – X ст. залишалось формування централізованої держави і обґрунтування власного сакрального права на володіння землею та народом, який на ній проживає. Важливу роль у його вирішенні зіграла релігійна консолідація розрізнених союзів племен. Запровадження християнства в Київській Русі відіграло визначальну роль у означених інтеграційних процесах. Християнство, з його монотеїстичною складовою, освячувало авторитет влади князівського роду, сприяло її зміцненню, посиленню міжнародного впливу та інтеграції в політичній, соціально-економічній та культурно-релігійній сферах з тогочасною європейською цивілізацією. Однак, прийняття Володимиром християнства не врятувало Русь від стадії розпаду держави, яку проходили всі середньовічні європейські імперії, але допомогло київським князям просунутися на шляху державного будівництва і залишило майбутнім поколінням духовний заділ, без якого їм складно було б зберігати свою державно-політичну і культурно-релігійну ідентичність.*

***Ключові слова:** Русь-Україна, християнство, поганство, держава.*

Постановка проблеми. Релігія у середньовічній Європі виступала наріжним каменем, на якому будували свою діяльність державні інститути. Про важливість релігії у державному житті, консолідації європейських держав наголошував французький історик, представник школи «Аналів» Марк Блок. Він наголошував: «народ віруючих». [Блок, 1986, с. 145] Таким чином релігійний фактор виступав вагомим чинником у створенні середньовічних держав. Спільна релігія об'єднувала різні племінні групи в єдину суспільно-політичну систему, виконуючи роль, свого роду, політично-державного цементу. Тому є важливим визначити вплив релігійного фактора у об'єднанні східнослов'янських племінних союзів в єдине державне утворенні під зверхністю династії Рюриковичів.

Метою статті є спроба показати використання князівською династією Рюриковичів візантійської моделі християнства для сакралізації власної влади та формування централізованої держави і консолідації розрізнених східнослов'янських союзів племен, а також визначити впливи християнства на державну традицію управління Русі-України.

Історіографічний огляд. Питання впливу релігійної реформи Володимира Великого на розвиток політично-владної моделі управління Русі-України ставали предметом досліджень, як вітчизняних, так і закордонних істориків. Павло Сацький, [Сацький, 2013] Дмитро Гордієнко, [Гордієнко, 2010] Микола Михальченко та Григорій Дашутін [Михальченко, 2006] вказували на визначальну роль християнства у виробленні та сакралізації політико-державної моделі Руської держави, при цьому наводились приклади політико-філософських праць Іларіона, Володимира Мономаха, а також збірки законів «Руська правда». Українська історикиня Наталя Яковенко, наголошувала на визначальному впливі візантійської моделі влади на формування державності Русі-України [Яковенко, 2006, с. 46]. Сергій Здіорук навпаки наголошував, що на Русі не було запозичено візантійський цезаропапізм і влада світська та духовна залишалась незалежною [Здіорук, 2005, с. 313]. Таким чином в сучасній історіографії питання впливу християнства на утвердження державності Русі-України залишається дискусійним.

Виклад основного матеріалу. Кінець X ст. в історії Русі – це період завершення консолідації племінних союзів(завершення періоду завоювання), знищення місцевих князівських династій і спроба упорядкування владних інститутів, спроба державного будівництва. Інтеграційні процеси, які розпочались ще за перших князів династії Рюриковичів мали завершитись формуванням нової моделі політико-державного устрою, в якій важливе місце зайняла єдина державна релігія.

Криза племінного устрою у східних слов'ян, яка розпочалась ще в IX ст., призвела до появи держави – Русі, яка вимагала єдиної релігії. В X ст. починають формуватися нові політико-суспільні інституції, формується єдиний соціально-господарський організм, в якому русич є не просто членом общини, племені, роду, а громадянином держави. Держави, яка об'єднується єдиною правлячою династією та єдиним релігійним простором.

Рюриковичі не принесли з собою на завойовані території власної моделі держави. Вони не мали власного досвіду державного будівництва. Такого досвіду не мали і місцеві племінні вожді-князі. Його можна було б отримати тільки зовні. Найближчою для Русі успішною державою була Візантія. Її владна модель, яку мали можливість бачити київські князі при відвідуванні Константинополя, з сильною авторитарною владою імператора їм навіть дуже подобалась.

Одним із найбільш значимих уявлень русичів, поляків, чехів про державну владу була впевненість в її магічному зв'язку правлячого роду та окремих його представників з ввіреною їм в управління землею. Ці зв'язки настільки міцні, що князь і земля являють свого роду нероздільне ціле. Від князя, який одночасно був жрецем і магом, залежала родючість і процвітання землі. Вдалий правитель приносить вдачу і достаток своїм підданам. Необхідно зазначити, що в язичницьких уявленнях князь ще не єдиновладна одиниця. Він носій влади лише тому, що належить до роду, чиїм священним даром вона є. Влада, таким чином, неподільно і рівномірно розподіляється між усіма представниками правлячого роду, а земля є так

само неподільною, сакральною частиною, яка належить династії. В таких язичницьких уявленнях про магічний зв'язок правлячого роду і території держави, які взаємодоповнюють один одного, лежать сакральні основи феномену «родового володіння» [Толочко, 1992, с. 23].

Отже, в поганській первісній культурі фігура князя не виділялася на фоні племінних богів. Вона не сакралізується для пересічного жителя Русі. Для русича більш важливим є його племінний бог, бог покровитель, а не далекий київський князь і його бог. Можливо тому і перша релігійна реформа Володимира Великого не увінчалась успіхом. Спроба створити пантеон, що нагадував би поєднання влади київського князя в образі бога війни Перуна і місцевих богів зазнала невдачі. Віддалені від центру держави регіони (наприклад, Новгород) не сприймали верховного князівського бога Перуна. А отже, вони не сприймали як сакральну владу київського князя. Новгородці продовжували вимагати від князя дотримання укладених з ними договорів, а не необмеженої його влади над ними.

Американський історик Річард Пайпс, аналізуючи перший період володіння варязькою династією Русі, наголошував на особливих стосунках, які склалися між владою та суспільством. Існує «величезної глибини провалля між правителями і підданими. В Київській державі і в київському суспільстві був відсутній об'єднуючий спільний інтерес, держава і суспільство співіснували, зберігаючи особливі «обличчя» і навряд чи мали один перед одним будь-які зобов'язання». В тогочасному суспільстві існувало величезне провалля між правителями і людьми, бо влада розглядала Русь, як власну вотчину і управляла нею на власний розсуд [Пайпс, 1981, с. 42]. Вибір візантійського, східного варіанту християнства мав на меті консолідацію держави.

Крім того у Візантійській церкві існувала система цезаропапізму, яка полягала в праві світської влади призначати церковних служителів, а саме це і потрібно було Володимирі. Він ставав свого роду «тіньовим» володарем церкви, призначаючи її очільників. Тобто церква ставала частиною державного механізму, який очолював князь.

З прийняттям християнства Русь отримувала чужого Бога, який не був пов'язаний з жодним племінним союзом та їх богами. Чужий християнський Бог став базовою абстракцією, освоєння та пізнання якої вело до консолідації держави і наділення князівської династії додатковим владним ресурсом [Ахизер, 2008, с. 52]. Християнство в Русі-Україні виконало ту ж роль, що і в Римській імперії: воно освятило єдиновладдя в єдиній державі. Вивело Русь на новий етап історії, знищувало її ізольованість від тогочасного світу, змінило світогляд руської еліти, запустило процес уніфікації, як зовнішніх, так і внутрішніх сторін життя [Лобовик, 1996, с. 305].

Прийняття християнства князем Володимиром вписувалось у пануючі у середньовічній Європі міфи про походження правлячих династій. Міфи про походження династій мали всі сусідні Русі християнські народи, зокрема, поляки та чехи. В оповідях про князя Володимира згадується про його підле походження від Святослава і наложниці Малуші, а також про його історію одруження з Рогнедою [Толочко, 1992, с. 19].

Після долучення до справжньої релігії – християнства, змінився князь та його династія та його народ руський. Відбулося свого роду Боже осяяння та помазання на

царствування християнської династії над християнським народом. Проходить процес сакралізації влади князя через його хрещення. Про це йдеться у літописних повідомленнях, зокрема, про візит княгині Ольги до Константинополя. Нова релігія доповнила доктрину про походження сюжетом про боже провидіння, яке зіграло у житті князя Володимира та Русі вирішальну роль. Поява християнської доктрини походження влади князів долучала династію до тогочасного європейського політикуму, допомагаючи київським князям у здійсненні міжнародної політики. Віра поступово знаходила прихильників у середовищі управлінської еліти руської держави [Гайдено, 2009, с. 88-94].

Формування на Русі доктрини походження династії та народу супроводжувалось створенням власне руського пантеону святих, приналежних до правлячої династії, появою святих сакральних місць де відбувалися легендарні події що стали фундаментом історичної пам'яті русичів. Прагнення канонізації Ярославом князів династії Рюриковичів мало остаточно сакралізувати владу київських князів. Русичі мали отримати власних святих, власну церкву і власну князівську династію, яка жила праведно і тому за Божим задумом має і далі володіти Руссю. Дмитро Ліхачов наголошував, що Ярослав постійно вимагав визнання святими княгині Ольги, варягів-християн (батька і сина), вбитих язичниками в Києві при Володимирі, і своїх братів Бориса і Гліба. Канонізація Ольги і варягів мучеників була відхилена Візантією, але наполегливість Ярослава стосовно Бориса і Гліба зламала впертість імператора [Лихачев, 1947, с. 50].

У «Слові про закон і благодать» вперше в Київській Русі обґрунтовується ідея походження княжої влади від Бога та необхідність її спадкоємності. Джерелом верховної влади Іларіон визначав Божественну волю. Великого князя він називає «причасником и наслідником небесного царства», отримавши владні повноваження по принципу спадкового права. Так, Володимир «славен походженням», а Ярослав «намісник Володимира». Той, хто «від славних народився», «від дитячої младості» готується всією системою виховання і освіти до виконання свого вищого обов'язку перед Богом і людьми [Нерсесянц, 2007, с. 210].

В 1040-х рр., з'являються сказання про «Володимирове хрещення», які у легендарній формі передають далекоглядність князя. Ним і його помислами керує боже провидіння. Саме Бог вибрав Володимира та його рід для християнізації Русі, її звеличення і набуття рівності у стосунках з Візантією. Русь у баченні авторів «сказань» – це велика й могутня держава, рівна Візантії, а її господарі – Київські князі такі ж величні правителі як і візантійські цесарі. Християнізація Русі – не наслідок візантійського місіонерства, а здійснення Великим Володимиром провіщення апостола Андрія, який примандрувавши до київських гір, оголосив учням: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог» [Яковенко, 2006, с. 47].

Проти Ярославової ідеї походження та обраності династії Рюриковичів виступала Візантія, яка виступила з власним баченням історичних процесів появи династії та її ролі в об'єднанні слов'янських племен та християнізації Русі. Якщо Ярославу вдалось легко сфальсифікувати всередині країни початкову історію вокняжіння династії Рюриковичів, то змінити існуючу грецьку історіографію християнізації Русі було набагато складніше. Хроністи XI ст. (Скилиця, Зонара і ін.) точно фіксували хрещення Аскольда і Ольги. Предтечею діянь Володимира

Великого виступає княгиня Ольга, яка стала християнкою і закликала до християнізації Русі. Володимир хрестився сам і хрестив оточення, але на думку візантійських хроністів цього є недостатнім, щоб канонізувати його.

На протигагу візантійським хроністам руський літописець знайшов чудову метафору для означення діяльності князів Володимира та Ярослава на ниві духовного розвою Руської землі. Він порівняв їх з орачем і сіячем, які закладають основу майбутнього врожаю. Буває так, що один землю виоре, інший засіє, а третій пожинає врожай [ПВЛ, 1950, с. 102].

Про утвердження доктрини походження і обраності Русі та його визнання тогочасним суспільством є запровадження традиції складати присягу вірності кожному новому князю. Це називалось хресним цілуванням («целоваша к нему хрест») і супроводжувалося присягою, фрагмент тексту якої наведений у літописі під 1158 р.: «Ти нам князь еси, і дай Бог із тобою пожити, і зради ніякої щодо тебе не вчити і щодо хресного цілування» [Яковенко, 2006, с. 73]. Хрест став у політичній та правовій культурі Русі універсальним інструментом закріплення системи владних угод та домовленостей. Гарантом їхнього дотримання виступала Церква і Бог [Омельчук, 2014, с. 322].

На думку Олексія Толочка, інтронізація за участю церковних ієрархів, із перенесенням до катедрального собору престолу, на якому після урочистого богослужіння «сідав» князь, стала звичайною практикою лише з кінця XI ст., а миропомазання взагалі не ввійшло в звичай, оскільки його ідея була засадничо чужа поняттю про вроджене право володарювання [Яковенко, 2006, с. 54-55].

Прийняття християнства стало політичною перемогою київської династії та полян над іншими племінними союзами та одним із етапів державного будівництва. Ярослав Калакура та Олег Рафальський зазначають: «Місто за містом приймали християнство як державну релігію, що давала розраду і надію на вічне життя» [Калакура, 2015, с. 182]. Тобто відбувався процес консолідації держави та її жителів навколо спільної ідеї-начала – християнського Бога та його намісника на землі київського князя.

Візантійський варіант християнства посприяв і мовно-культурній консолідації. На Русь поширювалась слов'янська азбука просвітителів Кирила та Мефодія. Окрім того у нових храмах побудованих на Русі богослужіння та християнські проповіді велись рідною, зрозумілою мовою. Священні тексти перекладались і поширювались зрозумілим для русичів письмом. [Зуєв, 1984, с. 30] Запровадження церковно-слов'янської мови як літературної, вело до створення спільної писемної культури у середовищі світських та церковних еліт. На думку Сергія Плохія: «Монополія церковно-слов'янської мови у літургійних практиках означала, що християнізація неслов'янського населення Русі супроводжувалася слов'янізацією фіно-угрів та інших неслов'янських підданців Рюриковичів. Ця монополія сприяла також зближенню мовних практик їхніх підданців-слов'ян» [Плохій, 2015, с. 47]. Через християнську літературу на Русь прийшла вся європейська мудрість: політичні, філософські, соціальні ідеї. Русь вчилася в Європи, запозичуючи морально-етичні, соціально-політичні та духовні думки. Загалом, мова, єдина релігія, єдина династія вели до загальноруської єдності.

Християнізація Русі сприяла визнанню найвпливовішою тогочасною європейською державою Візантійською імперією існуючої на Русі державно-

правової моделі влади. Цей крок прокладав шлях поширенню на Русь ромейської правової культури, а також утвердженню єдиновладдя як політичної норми. [Омельчук, 2014, с. 315] З християнством прийшли нові правові традиції, які дозволили нащадкам Володимира створити загальноруську правову систему. Норм якої дотримувались у всіх регіонах Київської держави.

Висновки. Для перших руських князів династії Рюриковичів нагальним питанням упродовж IX – X ст. залишалось формування централізованої держави і обґрунтування власного сакрального права на володіння землею та народом, який на ній проживає. Важливу роль у його вирішенні зіграла релігійна консолідація розрізнених союзів племен. Запровадження християнства в Київській Русі відіграло визначальну роль у означених інтеграційних процесах. Християнство, з його монотеїстичною складовою, освячувало авторитет влади князівського роду, сприяло її зміцненню, посиленню міжнародного впливу та інтеграції в політичній, соціально-економічній та культурно-релігійній сферах з тогочасною європейською цивілізацією. Однак, прийняття Володимиром християнства не врятувало Русь від стадії розпаду держави, яку проходили всі середньовічні європейські імперії, але допомогло київським князям просунутися на шляху державного будівництва і залишило майбутнім поколінням духовний заділ, без якого їм складно було б зберігати свою державно-політичну і культурно-релігійну ідентичність.

Список використаних джерел та літератури

- Ахиезер, А., Клямкин, И., Яковенко, И., 2008. *История России: конец или новое начало?* Москва: Новое издательство.
- Блок, М., 1986. *Апология истории или ремесло историка*, Москва: Наука.
- Гайденок, П. И., 2009. Несколько замечаний о состоянии христианской жизни на Руси накануне крещения, *Вестник Челябинского государственного университета: История*, 35, 88-94.
- Гордієнко, Д., 2010. Сакралізація влади в «Слові про закон і благодать» Іларіона, *Філософські ідеї в культурі Київської Русі: зб. наук. праць*, 3, 151-166.
- Здіорук, С., 2005. *Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття*, Київ: Знання України.
- Зуев, Ю., 1984. Київська Русь і православ'я, *Людина і світ*, 4, 27-34.
- Калакура, Я. С., Рафальський, О. О., Юрій, М. Ф., 2015. *Українська культура: цивілізаційний вимір*, Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса.
- Лихачев, Д. С., 1947. *Русские летописи и их культурно-историческое значение*, Москва-Ленинград.
- Лобовик, Б., 1996. Дохристиянські вірування. Прийняття християнства, *Історія релігії в Україні: Том 1*, Київ: Укр. Центр духовної культури.
- Михальченко, М., Дашутін, Г., 2006. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях: Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити міфи, *Політичний менеджмент*, 4, 3-9.
- Нерсисянц, В. С., 2007. *История политических и правовых учений*, Москва: Норма.
- Омельчук, В. В., 2014. *Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії*, Київ: Золоті ворота.
- Пайпс, Р., 1981. *Россия при старом режиме*, Кембридж, Массачусетс.
- Плохій, С., 2015. *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії*, Київ: Критика.
- Повесть временных лет. Текст и перевод, Ч. 1. 1950. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Сацький, П. В., 2013. Візантійський вплив на еволюцію політико-правового статусу Великого князя Київського, *Юридична наука*, 6, 78-83.

Толочко, А. П., 1992. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*, Киев: Наукова думка.

Яковенко, Н., 2006. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, Київ: Критика.

References

Ahiezer, A., Klyamkin, I., Yakovenko, I., 2008. *Istoriya Rossii: konec ili novoe nachalo? [History of Russia: the end or a new beginning?]*. Moskva: Novoe izdatelstvo.

Blok, M., 1986. *Apologiya istorii ili remeslo istorika [Apology of history or the craft of the historian]*, Moskva: Nauka.

Gajdenko, P. I., 2009. Neskolko zamechanij o sostoyanii hristianskoj zhizni na Rusi nakanune kresheniya [A few remarks on the state of Christian life in Rus' on the eve of baptism], *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta: Istoriya*, 35, 88-94.

Hordiienko, D., 2010. Sakralizatsiia vlady v «Slovi pro zakon i blahodat» Ilariona [Sacralization of power in the "Words about law and grace" by Ilarion], *Filosofski idei v kulturi Kyivskoi Rusi: zb. nauk. prats*, 3, 151-166.

Kalakura, Ya. S., Rafalskyi, O. O., Yurii, M. F., 2015. *Ukrainska kultura: tsyvilizatsiinyi vymir [Ukrainian culture: civilized world]*, Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa.

Lihachev, D. S., 1947. *Russkie letopisi i ih kulturno-istoricheskoe znachenie [Russian chronicles and their cultural and historical significance]*, Moskva-Leningrad.

Lobovyk, B., 1996. Dokhrystyianski viruvannia. Pryiniattia khrystyianstva [Pre-Christian faith. Adopt Christianity], *Istoriia religii v Ukraini: Tom I*, Kyiv: Ukr. Tsentru dukhovnoi kultury.

Mykhalchenko, M., Dashutin, H., 2006. Politychni i pravovi idei Kyivskoi Rusi v riznykh interpretatsiiakh: Spadkoiemtsi prahnut otrymaty spadok i stvoryty mify [Political and legal ideas of Kievan Rus in different interpretations: Recession to overcome recession and create myths], *Politychnyi menedzhment*, 4, 3-9.

Nersesyanc, V. S., 2007. *Istoriya politicheskikh i pravovykh uchenij [History of political and legal doctrines]*, Moskva: Norma.

Omelchuk, V. V., 2014. *Normatyvno-pravove zabezpechennia derzhavno-tserkovnykh vzaiemyn u Vizantiiskii imperii [Normative-legal security of state-church mutual relations in the Byzantine Empire]*, Kyiv: Zoloti vorota.

Pajps, R., 1981. *Rossiya pri starom rezhime [Russia under the old regime]*, Kembriдж, Massachusetts.

Plokhii, S., 2015. *Pokhodzhennia slovianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusii [The origin of the Slavic nations. Pre-modern identities in Ukraine, Russia and Belarus]*, Kyiv: Krytyka.

Satskyi, P. V., 2013. Vizantiiskyi vplyv na evoliutsiiu polityko-pravovoho statusu Velykoho kniazia Kyivskoho [Byzantine influence on the evolution of the political and legal status of the Grand Duke of Kyiv], *Yurydychna nauka*, 6, 78-83.

Tolochko, A. P., 1992. *Knyaz v Drevnej Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiya [Prince in Ancient Rus: power, ownership, ideology]*, Kiev: Naukova dumka.

Yakovenko, N., 2006. *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine]*, Kyiv: Krytyka.

Zdioruk, S., 2005. *Suspilno-relihiini vidnosyny: vyklyky Ukrainy XXI stolittia [Socio-religious relations: challenges of Ukraine of the 21st century]*, Kyiv: Znannia Ukrainy.

Zuiev, Yu., 1984. Kyivska Rus i pravoslavia [Kyivan Rus and Orthodoxy], *Liudyna i svit*, 4, 27-34.

THE ROLE OF CHRISTIANITY IN THE ESTABLISHMENT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN STATE

Viktor Dotsenko

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The purpose of the article is an attempt to show the use of the Rurik dynasty of the Byzantine model of Christianity for the sacralization of its own power and the formation of a centralized state and the*

consolidation of disparate East Slavic tribal unions, as well as to determine the influence of Christianity on the state tradition of governance in Russia-Ukraine. Research methods are retrospective, comparative, descriptive. It has been established that for the first Russian princes of the Rurik dynasty, an urgent issue during the 9th – 10th centuries. what remained was the formation of a centralized state and the justification of one's sacred right to own the land and the people living on it. An important role in its solution was played by the religious consolidation of disparate tribal unions. The introduction of Christianity in Kyivan Rus' played a decisive role in these integration processes. Christianity, with its monotheistic component, sanctified the authority of the power of the princely family, contributed to its strengthening, strengthening of international influence and integration in the political, socio-economic and cultural-religious spheres with the European civilization of that time. However, Volodymyr's adoption of Christianity did not save Russia from the stage of state disintegration, which all medieval European empires went through, but it helped the Kiev princes to advance on the path of state building and left future generations with a spiritual endowment, without which it would be difficult for them to preserve their state-political and cultural religious identity.

Key words: *Rus-Ukraine, Christianity, paganism, the state.*